

MARX'IN EGEMEN İDEOLOJİ ANLAYIŞI*

ÖZET

Bu çalışmada Karl Marx'ın "Egemen İdeoloji" anlayışı incelenmeye çalışılacaktır. Marx'ın sözkonusu olduğu herhangi bir çalışmada, O'nun "Tarihsel Materyalizm" ve "İşbölümü ve Özel Mülkiyet" kavramlarına değinilmeden yapılan bir çalışma oldukça muğlak kalacaktır. Bu nedenle çalışmanın ilk kısmında, "ideoloji" kavramının kökenine ve bu kavramın nasıl bir anlam değişikliğine uğradığına değinmeyi uygun gördük, bundan sonraki kısımlarda da Marx'ta "tarihsel materyalizm", "işbölümü ve özel mülkiyet" in ne anlama geldiğini vermeye çalıştık. Marx, ideoloji kavramını "egemen ideoloji" anlamında kullandığı için ana başlığımızı bu kavram olarak belirledik.

Anahtar Kelimeler: Marx, İdeoloji, Egemen ideoloji, Tarihsel Materyalizm

(Marx's View of Dominant Ideology)

ABSTRACT

In this study, Marx's view of dominant ideology will be examined. Any study concerning Marx will be quite obscure without mentioning his concepts of "historical materialism" and "division of labor and "private property". For this reason, in the first part of this study the roots of the concept of ideology and changes that this concept has undergone was investigated, and in the following chapters, the meanings of the concepts of "historical materialism" and "division of labor and "private property" in Marx's philosophy was examined. Since Marx used the concept of ideology as "dominant ideology", this concept was chosen as the main title of this study. According to Marx, dominant ideology means that whoever has material means of production also has the domination of opinion. Dominant opinions are nothing but expressions of dominant material relations as opinions.

Keywords: Marx, ideology, dominant ideology, historical materialism

* Cengiz M. TOSUN, Arş.Gör. Hacettepe Üniversitesi Felsefe Bölümü.

XIX. yüzyılın başında Napolyon, metafiziği reddederek

kültürel çalışmaları antropolojik ve psikolojik temellere dayandırmayı hedefleyen düşünce okulunun mensuplarını “ideolojistler” (ideologlar) olarak yaftalamıştı. “İdeologlar Okulu”nun kurucusu Destutt de Tracy ise “ideoloji”yi olumlu anlamda, “düşünce bilimi” olarak tanımlıyordu. Tracy’ye göre ideoloji, “düşünce bilimi olarak hem düşüncelerin ifadesini hem de onların ortaya çıkışını ihtiva ettiği için genel bir terim”di. Tanımdan da anlaşılacağı üzere Tracy ideoloji kavramını olumlu belirlemesine karşın, politik değişimlerle birlikte kavram, olumsuz bir içerik kazanmıştır. Napolyon’un bilgiç, ukala aydın tipi olarak tanımladığı bu kişileri “bırakın şu ideologları” diyerek aşağıladığı bilinmektedir. Alfred Weber’in dediği gibi ideologlar (aydınlar) ya gereğinden fazla önemsenmiş ya da olduğundan önemsiz görülmüşlerdir. Marx ise ideologları, sınıflı toplumun kanatlarından birine tutunmaktan başka bir rolleri olmayan kişiler olarak düşünmüştür.

İdeolojiye yönelik olumsuz yargıların kaynağında onun realite ile olan ilişkisi(zliği) yatmaktadır.

İdeoloji, gerçeklikle ilişkisi olmayan veya gerçeği manipüle etmeye çalışan düşünceler bütünü olarak anlaşılmıştır. Bu anlamda ideoloji bir “yanılsama”dan ibarettir. Nitekim Marx’ın ideolojiyi “sahte bilinç” olarak tanımlayan yaklaşımı, kendisinden sonra yapılan ideoloji analizlerini önemli ölçüde etkilemiştir.¹ Gerçekte Marx, hiçbir zaman “sahte bilinç” hakkında konuşmamıştır. İfade Engels’e aittir.

İdeoloji Eleştirileri

İlk büyük eleştiri Marx’tan gelir. Tarihin değişimleri, geçmişin “idea” öğretileriyle açıklanamaz; artık bütüncül, rasyonel, kapsamlı tezlere ihtiyaç vardır. Marx’ı dinlersek, ideoloji, bir yönüyle gerçekliği çarpıtan aynaya benziyordu. Diğer taraftan içinde bulunduğumuz bütün gerçekliği ondan bağımsız ifade edemiyorduk. İdeolojilerin bir mitos olarak kabul görmesinde onun gerçeklerden aldığı bağımsız güç yatıyordu. İdeoloji en basit, en yalın gerçekleri efsaneleştirebiliyordu.

Alman İdeolojisi’nde ana düşünce ve amaç, ideolojileri eleştirmek ve Marksizm ile ideolojiler arasındaki karşıtlığı dile getirmektir.

¹ Zühtü Arslan, *Doğu Batı, İdeolojiler I: Doğu Batı Yay.*, Ankara. 2004. s. 44

İdeoloji denince, maddi (ekonomik) şartların, faaliyetlerin, ürünlerin ve ilişkilerin, insanoğlunun zihninde bu ekonomik gerçeklere uygun olmayan yanıltıcı tasavvur ve fikirler halinde ortaya çıkışı kastedilmektedir. Yani insanlar kendi ekonomik hayatlarını kendilerinin ürünü olarak değil, fikirlerin, anlayışların ya da doğaüstü kuvvetlerin sonucu olarak görmektedir. Tek tek insanların zihinlerindeki tasavvur ve fikirler biçiminde ortaya çıkabildiği gibi, felsefi, politik, edebi, dini ve hukuki görüşler halinde de ortaya çıkan ideolojiler, insan faaliyetini ve insanın gerçek tarihi varlığını soyutlamaya uğratarak maddi hayatın karşısına soyut ve hayali bir dünya dikmektedir. Bu durum, insan hayatının ve gerçeğinin yanlış ve aldatıcı bir biçimde tasavvur edilmesine yol açmaktadır. Bu bakımdan ideoloji ile varlığı düşünceden türetmek isteyen idealist felsefe arasında derin bir bağ vardır. Bu durum “sahte bilinç” olarak adlandırılır.

“Sahte bilinç”in kaynağının ne olduğu konusundaysa, Marx ve Engels: “İnsanın kendi faaliyetleri hakkındaki bu bilim dışı, aldatıcı tasavvur ve fikirlerin; kol emeği ve fikir emeğinin ayrılmasına yol açan işbölümünün bir sonucu olduğunu ve maddi faaliyetten ayrılan (kopan) fikri faaliyetin kendini bağımsız bir şey gibi düşünmeye başladığını ve bu yüzden gerçek dünyayı soyutlamaya uğratarak insan zihninde bu dünyanın eğreti, eksik ve yanıltıcı bir tasavvurunu doğurduğunu” söyler.²

Alman İdeolojisi’nin önsözünde Marx:

İnsanlar bugüne kadar kendi haklarında, ne oldukları ya da ne olmaları gerektiği hakkında her zaman yanlış fikirlere kapılmışlardır. İnsanlar, aralarındaki ilişkileri, Tanrı hakkında, normal insan ve başkaları hakkında besledikleri fikirlere uygun olarak düzenlemişlerdir. Zihinlerinin ürünleri olan bu fikir ve tasavvurlar onları hâkimiyetleri altına alacak kadar güçlenmiştir. İnsanlar, yaratıcı oldukları halde, kendi yarattıklarına boyun eğmişlerdir. Öyleyse insanları, boyunduruğu altında inledikleri bu kuruntulardan, fikirlerden, dogmalardan, hayali varlıklardan kurtaralım! Bu fikir baskısına karşı ayaklanalım!³

Marx’ın itirazının çıkış noktası, yukarıda ideoloji(ler) olarak tanımlanan, insanı içinde bulunduğu gerçeklikten uzaklaştıran her türlü ‘ide’dir.

“İde”lerin (ideolojilerin) tarihi yoktur, diyen Marx’a göre:

Gökyüzünden yeryüzüne inen Alman felsefesinin tersine, biz burada yeryüzünden gökyüzüne yükseliyoruz. Yani biz, elle tutulur canlı insana varabilmek için insanların söylediklerinden, hayal ettiklerinden, tasavvur ettiklerinden hareket etmiyoruz; anlatılmış olan insandan, düşünülmüş olan insandan ya da başkaları tarafından tasavvur edilen insandan hareket etmiyoruz. Biz, gerçek ve etkin insandan hareket ediyor ve bu insanların gerçek yaşama- süreçlerini

² Karl Marx-Freiderich Engels, *Alman İdeolojisi*. (Çev: Selahattin Hilav). Sol Yayınları, Ankara, 1976. s.12

³ a.g.e., s. 27

temel olarak ele alıp, bu yaşama sürecinin ideolojik yankılarının ve yansılarının gelişmesini bu temele alarak açıklıyoruz. İnsan zihninde oluşan inanılmaz hayaller bile ampirik bir şekilde gösterilebilen ve maddi temellere dayanan maddi hayat süreçlerinin zorunlu doğurduğu yücelmelerdir. Bu açıdan ele alınca hem ahlak, din, metafizik ve her çeşit ideoloji; hem de bunlara karşılık gelen bilinç şekilleri, bağımsız gibi görünmek özelliğini artık koruyamazlar. Bunların tarihleri yoktur; gelişmeleri de söz konusu değildir; çünkü maddi üretimlerini ve ekonomik ilişkilerini geliştirerek hem kendi öz gerçeklerini hem de düşünceleri ile düşüncelerinin ürünlerini de değişikliğe uğratanlar insanların kendileridir. Hayatı belirleyen bilinç değildir; bilinci belirleyen hayattır.⁴

İdeolojilerin bir tarihinin olmadığı, ancak tarihin bir görünümü olduğu konusunda Althusser'in de görüşleri aynıdır. Althusser felsefeyi bir ideoloji olarak ele alır. "Felsefe de, din ve ahlak gibi ideolojiden başka bir şey değildir, bir tarihe sahip değildir."⁵ Althusser, felsefenin ideolojilerin en önünde yer aldığını eklemektedir. Bir ideoloji olan felsefe, aynı zamanda dünya görüşlerini teori alanına taşımaktadır. Althusser'in felsefeyi ideoloji olarak nitelemesinin nedenini, O'nun bilim ve felsefeyi ne anlamda düşündüğünde buluruz. O'na göre felsefe, tarih boyunca, bilimlerden sonra oluşmuş, bilimlere izlemiştir. İnsanlık önce bilim yaratır, bu bilimin oluşmasından sonra da felsefeler ortaya çıkar. O'nun bu yaklaşımı, Hegel'in "Minerva'nın baykuşu akşamın alacakaranlığında kanatlarını açar" alegorik anlatımını da onaylamaktadır. Daha sonraki çalışmalarında Althusser, felsefeyi "son aşamada sınıf savaşının teorideki devamı" olarak tanımlayacaktır. Bütün bunlarla birlikte, Althusser açısından, ideolojinin insanlık için sürekli kalıcı bir olgu olduğunu belirtmek gerekir.⁶

Marx'a göre, insan, tam anlamıyla varolan gerçekliğin merkezindedir. Her türlü dogmadan, ideolojiden kurtulmuş olması gereken insan, 'ide'nin tarihini değil kendi tarihini yaşmalıdır. Marx'a göre insan tarih yapan bir varlıktır. O'nun tarihi "tarihsel materyalizm"dir.

Tarihsel Materyalizm

Diyalektik materyalizmin tarihe uygulanması olarak nitelendirebileceğimiz tarihsel materyalizm -başka bir deyişle "materyalist tarih anlayışı"- ise bir tarih görüşü olarak temelde, üretim sürecinin gelişmesine dayanır. Bu görüş, yaşamın doğrudan maddi üretiminden hareket eder. Materyalist tarih anlayışı gerçek bireylerden, onların eyleminden, maddi varlık koşullarından hareket eder ve bu temeller, salt empirik yolla incelenebilirler.⁷

⁴ Karl Marx-Freiderich Engels, *Alman İdeolojisi*, s.49.

⁵ Louis Althusser, *Lenin ve Felsefe* (Çev: Bülent Aksoy/Erol Tulpar/Murat Belge). İletişim Yayınları, İstanbul, 1989. s.64.

⁶ Sinan Özbek, *İdeoloji Kuramları*. Bulut Yayınları, İstanbul, 2003. s.167.

⁷ Karl Marx-Freiderich Engels, *Alman İdeolojisi*, s. 74.

Bu tarih anlayışına göre, tüm insan tarihinin ilk koşulu, doğal olarak, canlı insan varlıklarının varlığıdır. Tarih, tarih boyunca insan eyleminin onlar üzerinde meydana getirdiği değişikliklerden hareket etmek zorundadır. Tarih, her biri kendinden önce gelen kuşaklar tarafından kendisine aktarılmış olan gereçleri, sermayeleri, üretici güçleri işleten farklı kuşakların ardı ardına gelişinden başka bir şey değildir. Her kuşak bir yandan kendisine aktarılmış olan faaliyet tarzını sürdürürken öte yandan kökten değişik bir faaliyete kendini vererek eski koşulları değiştirir.⁸

Materyalist tarih anlayışı, gerçek faaliyetleri içindeki insanlardan hareket ederek üretim sürecinin sonucu olan ideolojik yansımaların gelişmesini dikkate almaktadır. Çünkü bu anlayışa göre, yaşamı belirleyen bilinç değildir; tersine, bilinci belirleyen yaşamdır.⁹

Marx ve Engels'e göre, insanlar hayvanlardan bilinçle, dinle ya da istenecek herhangi bir şeyle ayırt edilebilirler. Ancak insanların kendileri, kendi geçim araçlarını "üretmeye" başlar başlamaz, kendilerini hayvanlardan ayırt etmeye başlarlar. Burada "üretim" in ne kadar belirleyici bir rolü olduğu iddiasıyla karşılaşırız. Çünkü bu iddiaya göre, insanlar, kendi geçim araçlarını üretirken aynı zamanda kendi maddi yaşamlarını da üretmektedirler. Bu "üretim tarzı" nı kişilerin yalnızca fiziksel varlıklarının yeniden üretimi olarak görmemek gerekir. Tersine bu "üretim tarzı" bireylerin belirli bir eylem tarzını, onların yaşamlarını ortaya koyuş tarzını, yani belirli bir yaşam tarzını temsil eder. Böylece bireylerin ne oldukları da, onların üretimlerinin maddi koşullarına bağlıdır. Üretim, bireylerin kendi aralarındaki ilişkileri önceden varsayar. Bu ilişkilerin kendileri de üretim tarafından koşullandırılır. Belirli bir tarza göre bir üretici faaliyette bulunan bireyler, belirli toplumsal ve siyasal ilişkilere girerler. Toplumsal yapı ile üretim arsındaki bağa bakılacak olursa, toplumsal yapı ve devlet, işgören ve belirli maddi temeller ve koşullar üzerinde hareket eden bireylerin yaşam sürecinin sonucu olarak meydana gelmektedir.¹⁰

Zaten Marx bu konuyu, "*Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı*" adlı kitabının önsözünde de belirtmiştir. Marx'a göre, devlet biçimleri kadar, hukuki ilişkiler de ne kendilerinden ne de insan zihninin genel evriminden yola çıkılarak anlaşılabilirler. Tam tersine bu ilişkilerin kökleri, "sivil toplum" denen maddi varlık koşullarındadır. Sivil toplumun anatomisi ise ekonomi politikin içinde aranmalıdır.

Marx, ekonomi politiki inceleyerek şu sonuca varır:

Varlıklarının toplumsal üretiminde insanlar, aralarında, zorunlu, kendi iradelerine bağlı olmayan belirli ilişkiler kurarlar; bu üretim, ilişkileri, onların maddi üretim ilişkilerinin tümü, toplumun iktisadi

⁸ Karl Marx-Freiderich Engels, s. 69.

⁹ a.g.e., s. 49.

¹⁰ a.g.e., s. 47.

yapısını, belirli toplumsal bilinç şekillerine karşılık gelen hukuki ve siyasal üstyapının üzerinde yükseldiği somut temeli oluşturur. Maddî hayatın üretim tarzı genel olarak toplumsal, siyasal ve entelektüel hayat sürecini koşullandırır. İnsanların varlığını tayin eden şey, bilinçleri değildir, tam tersine onların bilincini tayin eden sosyal varlıklarıdır.¹¹

İnsanların elindeki üretici güçlerin miktarı, sosyal durumu belirler ve bu nedenle, “insanların tarihi” daima sanayiinin ve mübadelenin tarihi ile olan ilişkisi içinde incelemek ve açıklamak gerekir.¹²

Demek ki, başlangıçtan itibaren insanlar arasında, ihtiyaçlardan ve üretim tarzından doğan karşılıklı-bağımlılık, insanoğlu ile yaşıttır. Bu karşılıklı-bağımlılık, sürekli olarak yeni şekillere bürünür ve böylece, insanları bir arada tuttuğu söylenen herhangi bir politik ya da dini saçmalığa hiç muhtaç olmadan, bir “tarih” ortaya konur.¹³

İşbölümü ve Özel Mülkiyet

Alman İdeolojisi'nde, sosyal gelişmenin en önemli faktörlerinden biri olarak işbölümünün ele alındığı görülür. İşbölümü parçalanmış ve kapalı etkinlik alanlarına hapsediği insanların, birbirinden ayrı düşmesine ve böylece ortaya konulan ürünün, bu kişilerin kontrolünden kaçmasına yol açmıştır; ama aynı zamanda, üretici güçlerin artması ve insanın daha gelişmiş bir ekonomik faaliyet göstermesi olanağını da yaratmıştır. İşbölümü, insan kontrolüne girdiği zaman, eski özelliğini kaybedecek ve insan özgürlüğünü kısıtlayan bir şey olmaktan çıkıp yeni düzen içinde, özgürlüğün ve insanca hayatın temelini teşkil edecektir. Marx ve Engels “işbölümünün kaldırılması” sözünü kullanırken, işbölümünün kendisini değil bu kısıtlayıcı ve yabancılaştırıcı özelliğini kaldırmayı kastettiklerini unutmamak gerekir.¹⁴

Marx'a göre, tıpkı bilinç gibi dil de, öteki insanlarla ekonomik ilişkiler kurmak ihtiyacı ve zorunluluğuyla birlikte ortaya çıkar.¹⁵ Demek ki, bilinç ta başlangıçtan beri sosyal bir üründür ve insanlar varoldukça sosyal bir ürün olarak devam eder. Şüphesiz, bilinç, başlangıçta, en yakın duysal ortamın ve bilinç edinmekte olan kişinin dışında bulunan eşya ve kişilerle, bu kişi arasındaki sınırlı, karşılıklı-bağımlılığın bilincidir; aynı zamanda bu insana korku salan doğanın da bilincidir; demek ki doğa hakkında edinilmiş bilinç tamamen hayvani bir bilinçtir. Her yerde olduğu gibi burada da insan ile doğa arasındaki özdeşlik, insanların doğayla olan bu sınırlı ve dar ilişkileri, insanlar arasındaki ilişkilerin de dar ve sınırlı olmasına yol açmıştır.¹⁶

¹¹ Karl Marx, *Ekonomi Politîğin Eleştirisine Katkı*. (Çev: Sevim Belli). Sol Yayınları, Ankara, 1993. s.23.

¹² Karl Marx-Freideric Engels *Alman ideolojisi*, s.54.

¹³ a.g.e., s. 54

¹⁴ a.g.e., s. s.13.

¹⁵ a.g.e., s. 54

¹⁶ a.g.e., s. 55

Başlangıçta, cinsel birleşme durumundaki işbölümünden başka bir şey olmayan ve daha sonra, kendi kendine ya da doğal yatkınlıklara (sözgelimi vücut kuvveti), ihtiyaçlara, rastlantılara bağlı olarak doğal bir şekilde gerçekleşen işbölümü, işte böylece gelişir. İşbölümü, maddi ve fikri emek arasında bölünme çıktığı andan itibaren, gerçek işbölümü haline gelir. Bilinç ancak bu andan itibaren mevcut pratiğin bilincinden bambaşka bir şey olduğunu; gerçek bir şey tasavvur etmeden; herhangi bir şeyi gerçekten tasavvur ettiği hayaline kapılabilir. Bu andan itibaren, bilinç, dünyadan sıyrılarak “saf” teori, teoloji, felsefe ahlak v.b., mevcut ilişkiler ile çelişme haline düştükleri zaman bile, bu durum mevcut sosyal ilişkilerin mevcut üretici güçler ile çelişki haline düşmesinden başka bir şeyin sonucu olamaz.¹⁷

Zaten bilincin tek başına yapmaya kalkıştığı bir şeyin önemi yoktur. Bütün bu pislikten çıkan sonuç şudur: Üç uğrak yani üretici güçler, sosyal durum ve bilinç birbirleriyle çatışma haline düşebilirler ve düşmek zorundadırlar. Çünkü işbölümünün sonucu olarak fikri ve maddi emek farklı kişilerin payına düşebilir. Bir kısmının payına eğlence ve tüketim bir kısmının payına da çalışma ve üretim düşebilir. Ve gerçektende düşmektedir. Bu yüzden, sözü geçen üç unsurun çatışma haline girmemeleri imkanını yaratmanın biricik yolu işbölümünü ortadan kaldırmaktır.

Bu nedenle, “hayaletlerin”, “bağların”, “üstün varlığın”, “kavramın” ve “kuruntuların” (ki bunların hepsi ideolojidir), tek başına kalmış kişinin idealist düşüncesinin dile gelişinden başka bir şey olmadıkları besbellidir.¹⁸

İşbölümü ve özel mülkiyet birbiriyle özdeş sözcüklerdir; birincisinde faaliyete nispetle dile getirilen şey, ikincisinde de bu faaliyetin ürününe nispetle dile getirilmiştir.¹⁹

Son olarak, işbölümü bize şu gerçeğin de ilk örneğini vermektedir: İnsanoğlu toplum içinde yaşadıkça, yani özel çıkar ile genel çıkar arasında aykırılık buldukça ve bunun sonucu olarak etkinlik, isteğe bağlı olarak değil de doğal bir şekilde bölündükçe, insanın kendi etkinlikleri ve işleri, onun tarafından kontrol altına alınacak yerde, ona karşı çıkan ve onu kendisine köle eden yabancı bir kuvvet haline gelir. Gerçekten de emek (çalışma) bölüşümü başlar başlamaz, herkese belirli ve değiştirilmez bir çalışma alanı düşer; her kişinin ister istemez kabullendiği bu etkinlik alanının içinden çıkması imkansızdır: ya avcı, balıkçı, çoban ya da eleştirmendir; ve geçim imkanlarını kaybetmek istemiyorsa olduğu gibi kalmak zorundadır.²⁰

Marx’ın bu soruna çözüm önerisi ise şudur:

¹⁷ a.g.e., s. 56

¹⁸ a.g.e., s. 57

¹⁹ a.g.e., s. 58

²⁰ a.g.e., s. 58

Kimse tek ve değiştirilemez bir çalışma alanında faaliyet göstermek zorunda olmadığı ve hoşuna giden bir alanda kendini yetiştirebildiği komünist toplumda, genel üretim bu toplum tarafından düzenlenmiş olduğu için keyfimin istediğince bir gün şunu bir gün bunu yapabilmem; sabah avlanıp, öğleden sonra balık tutmam, akşam üzeri hayvan bakımıyla uğraşıp yemekten sonra da eleştirmeye girişmem ama salt avcı, balıkçı ve eleştirmeci olmaksızın, bunları yapabilmem mümkündür.²¹

Herhangi bir kişi özel kabiliyetlerini, her bakımdan, ancak başkalarıyla kurulmuş bir topluluk içinde geliştirebilir. Demek ki kişisel özgürlük ancak topluluk içinde mümkündür. Bugüne kadar gördüğümüz ve topluluğun yerini tutmuş olan düzenlerde (devlet v.b) kişisel özgürlük sadece hâkim sınıfın ilişkileri içinde kendini geliştirmiş olan ve hâkim sınıfın üyeleri oldukları ölçüde gelişmiş bulunan kişiler için mevcut olmuştur. Bugüne kadar kişilerin oluşturduğu hayali topluluk, onlara oranla, daima bağımsız bir varlık kazanmış ve başka bir sınıfa karşı bir sınıfın birliğini temsil ettiği için, hâkimiyet altında bulunan sınıf için tamamen hayali bir topluluk olmakla kalmamış aynı zamanda onun için yeni bir esaret zinciri ödevini de görmüştür. Oysa gerçek toplulukta kişiler, beraberliklerinin içinde ve bu beraberlikleri sayesinde özgürlüklerini elde ederler.²²

Egemen İdeoloji

Marx'a göre:

Her çağın hâkim fikirleri, o çağın hâkim sınıfının fikirleridir. Yani toplumun hâkim (yönetici) maddi kuvveti olan sınıf, aynı zamanda, onun hâkim manevi (fikri) kuvvetidir. Maddi üretim araçlarına sahip olan sınıf, aynı zamanda, zihni üretim araçları üzerinde kontrol sahibidir. Ve bundan ötürü, genel olarak, fikri üretim araçlarından yoksun olanların düşünceleri ve fikirleri, bu hâkim sınıfın etkisi altındadır. Hâkim fikirler, hâkim olan maddi ilişkilerin fikri bir şekilde dile gelişinden başka bir şey değildir.²³

Bu duruma göre, her toplumsal biçimlenme, farklı düşüncelerin bulunduğu bir ideler karmaşasıdır. Bu idelerden bir bölümü "tehlikeli" olma, bir bölümü "sapıkça" olma, bir bölümü de egemen olma nitelemesine sahiptir. Dikkat edilirse egemen ideler, diğer idelerin nitelemesinin ölçütü olmaktadır. Bir idenin "marjinal" oluşu, egemen ideler temel alınarak oluşturulmuş bir söylemdir. Bir idenin "sapıkça" olduğunu belirleyen yine egemen ideolojidir. Sapıklık, egemen ideolojiden sapmaktır. Bu nedenledir ki, "egemen sınıfın düşünceleri bütün çağlarda egemen düşüncelerdir. Bu demektir ki, toplumun maddi gücü olan sınıf, egemen manevi gücüdür".

²¹ a.g.e., s. 59

²² a.g.e., s. 129

²³ a.g.e., s. 84.

Öyleyse bir toplumsal biçimlenmede maddi üretim araçlarını elinde bulunduran sınıf, aynı zamanda düşünsel üretim araçlarını da elinde bulundurmaktadır.

İşte tam bu noktada Althusser'in düşüncelerine değinmek yerinde olacaktır.

Althusser'e göre kapitalizmde ve kapitalizm öncesi toplumsal biçimlenişlerde egemen sınıf, kendi iktidarını yalnız doğrudan baskısıyla değil, ideolojik aygıtların, yine ideolojiye dayanan baskısıyla birlikte sürdürmüştür. Devlet aygıtı olarak ideoloji ve ideolojik praksis yine devletin kurumları olarak maddi form kazanmışlardır.

Althusser, Marx'ın devleti tanımlayışına katılmaktadır. Devlet, iktidarı elinde tutan sınıfın, yine iktidarını sürdürebilmek için, diğer toplumsal sınıflar üzerinde uyguladığı baskı aracıdır. Althusser'e göre devlet iktidarı ve devlet aygıtı birbirinden ayrılmalıdır. Devlet iktidarı, devleti yok edebilmek için ele geçirilmelidir. Bununla birlikte, Althusser'e göre, Marxçı devlet anlayışı "betimleyici" bir teoridir. Oysa betimleyici teoriden, teori olarak teoriye geçilmelidir.²⁴

Devlet teorisini geliştirmek için yalnızca devlet aygıtı ile devlet iktidarı ayrımını değil, fakat açıkça devletin (baskı) aygıtının yanında olan, fakat onunla karıştırılmaması bir gerçeği göz önüne almak zorunludur. Bu gerçeğe kendi kavramının adını vereceğim: Devletin ideolojik aygıtları.²⁵

Althusser için, devletin ideolojik aygıtları(DİA), devletin baskı aygıtıyla aynı şey değildir. Marxist anlayışta devlet aygıtının kapsamına, hükümet, yönetim, ordu, polis, mahkemeler, hapisaneler v.b girmektedir. İşte bütün bunlar Althusser'e göre devletin baskı aygıtıdır. Devletin baskı aygıtı zor kullanarak işler. Althusser DİA'ların listesini: Dini, Öğretimsel (okullar sistemi), Hukuksal, Ailevi, Siyasal (partiler), Sendikal, İletişimsel (basın, radyo, TV vs), Kültürel (edebiyat, spor, güzel sanatlar) DİA'lar olarak belirler. DİA'ların özel ya da kamu alanında olması önemli değildir. Önemli olan bunların işleyiş tarzıdır. DİA'ların devletin baskı aygıtından farkı şudur: Devletin (baskı) aygıtı "zor kullanarak" işler, oysa DİA'lar ideolojiyi benimseterek işlerler. Böyle olmakla beraber, devletin her aygıtı hem ideoloji hem de baskı kullanarak işlemektedir. Ancak DİA'ların birincil işlevi ideolojiyi kullanmaktır.

Althusser'e göre, "Eğer DİA'lar ideolojiye öncelik vererek işliyorsa, onların çeşitliliğini birleştiren şey de işte bu işleyiş olmalı; çünkü işleyişlerinin temeli olan ideoloji, bütün çeşitliliği ve çelişkilerine karşın, yönetici ideolojinin altında, yani yönetici sınıfın ideolojisi altında, aslında her zaman birliğe sahiptir".²⁶

²⁴ Sinan Özbek, *İdeoloji Kuramları*, 170.

²⁵ Louis Althusser, *Devletin İdeolojik Aygıtları*. (Çev: Yusuf Alp, Mahmut Özışık). İletişim Yayınları, İstanbul, 1989. s. 28.

²⁶ a.g.e., 30

Althusser'e göre, hiçbir sınıf DİA'lar üstünde egemenlik oluşturmadan, devlet iktidarını sürekli olarak elinde tutamaz.

Marx'ın "egemen ideoloji" kavramına Callinicos'un yorumu ise farklılık gösterir.

"Aydınlanmacı din eleştirisinin geliştirilmesi" diye yorumluyor ve ekliyor: "Egemen ideolojinin başlıca rolü kitleleri var olan düzene dahil etmek değil, yöneten sınıfın bağlılığını ve yeniden üretimini güvence altına almak olmuştur."²⁷

Callinicos'un bir başka çıkarımı da "ideolojinin sahte bilinç olduğu savını terk etmek" gerekliliğidir.

Marx'ın en özgün anahtar kavramlarından biri ideoloji kavramıdır. Yakın tarihlerde bu konu üzerinde bir literatür zenginleşmesi yaşanmıştır. Marx'ın bu kavramı kullanımı üzerine değişik yorumlar ile çeşitli alternatif tanımlar ve kuramlar önerilmiştir. Bu tartışmalar, Marksist gelenek içerisindeki pek çok gelişme ile eleştirel biçimde ilgilenmiş olan Jorge Larrain tarafından yetkin bir biçimde özetlenmiştir. Bu özette üç genel nokta üzerinde durulabilir:

1) Marx her ne kadar ideoloji hakkında "yanılsamalar", "gizemleştirmeler" (mistifikasyonlar) ya da "tersine dönmeler" terimleriyle konuşmuşsa da, bu, "tanrı" ya da "emek" gibi nosyonların en asgari düzeyde insan davranışını etkileyen toplumsal gerçeklikler olmadığı anlamına gelmez. Emek kavramı bir 'soyutlamadır', modern kapitalizmin bir ürünüdür; fakat her ne kadar belli bir nesnelige sahipse de, kapitalist ilişkilerin esas özelliklerini (adını koymak gerekirse, sömürüyü) saklarken, özde toplumsal olan ilişkileri somut ya da gerçek kılma anlamında yanıltıcıdır.

2) Marx için ideoloji eleştirel bir kavramdır ve onu kültür ya da bilinçle eşitlemek açık bir biçimde yararsızdır. Ricour, Marx için "bilincin tümü" sahte bilinçtir, dediğinde Marx'ın amacını ciddi biçimde yanlış değerlendirmiş olmaktadır. Bloch'un yorumunun önerdiği üzere, Marx ideolojiyi üstyapının bir parçası olarak kavramış ve ideolojik olmayan bilinç biçimlerinin olduğunu da kabul etmiştir. Larrain'in öne sürdüğü gibi, ideoloji ile bilinç asla eşitlenmemiştir. Aynı şekilde ideolojiyi basitçe simgesel pratikler ya da kültürel düşünceler ya da kolektif temsiller şeklinde tanımlamak, yalnızca onun eleştirel önemini yok etmeye yarar.

3) İdeoloji ve bilim arasındaki ayırım, yanlış ve doğru arasındaki ayırımla eşitlenmez. Çünkü bunlar doğruluklarıyla değil, toplumsal işlevleriyle ayırt edilebilir niteliklerdir. Marx'ın "yönetici sınıfların düşünceleri her dönemde yönetici düşüncelerdir" diye ileri sürdüğünde, bu, böylesi düşüncelerin basitçe ideolojik ya da tümel olduklarını göstermez. Siyasal ekonomistlerin kuramları yanılsamalı kavramla içerir, fakat aynı zamanda onların Marx'ın bulup çıkarmaya çalıştığı

²⁷ Alex Collinicos, *Tarih Yapmak*. Çev: Nermin Saatçioğlu, Özne Yay., İst., 1998. s.182.

doğru bir yanları da vardır. Bilimin kendisi ideolojik işlevlere sahip olabilir. Gerçekte Marx, hiçbir zaman “sahte bilinç” hakkında konuşmamıştır. İfade Engels’e aittir.²⁸

Terry Eagleton’a göre, “sahte bilinç” tezine yönelik itirazlar kısmen, şu doğru iddiadan kaynaklanır:

İdeolojilerin gerçekten etkili olabilmeleri için, insanların deneyimine en alt düzeyde bile olsa anlam vermek ve insanların, toplumsal gerçeklik hakkında onunla girmiş oldukları karşılıklı pratik etkileşim sonucu edindikleri bilgilerle bir dereceye kadar uyusmak zorundadır. Egemen ideoloji, kendisine tabi olan insanların arzu ve isteklerini aktif bir biçimde şekillendirebilir, ama aynı zamanda insanların hazırda var olan arzu ve istekleriyle ciddi bir şekilde ilgilenmesi, gerçek beklenti ve ihtiyaçlarını yakalayıp ortaya çıkarması, bunları yeniden kendi özel dili içerisinde seslendirmesi ve ilgili öznelerle, söz konusu ideolojiyi onların gözünde akla uygun ve çekici kılacak şekilde, geri sunması gerekir. İdeoloji, bireylerin tutarlı bir kimlik oluşturmabilmelerini sağlayan temelleri sağlayacak ölçüde ‘gerçek’ olmak, etkili eylem için güçlü motivasyonlar yaratmak ve içinde barındırdığı bariz çelişki ve tutarsızlıkları anlamlı hale getirme yolunda en azından zayıf girişimlerde bulunmak zorundadır. Kısacası, başarılı ideolojilerin, zorla kabul ettirilen yanılısamalardan daha fazla bir şey olmaları ve bütün tutarsızlıklarına rağmen hitap ettikleri insanlara, kolayca vazgeçilip bir kenara bırakılamayacak kadar gerçek ve kabul edilebilir bir toplumsal gerçeklik biçimi iletmeleri gerekir.

Eagleton bu durumu, John Stuart Mill’in bir açıklamasıyla örneklendirir. Mill’e göre: Hemen hemen bütün toplumsal kuramlar hakkında söylendiği gibi, savundukları şeyde yeterince haklı, ama reddettikleri şeyde hatalı olabilirler.²⁹

Marx bu konuda Alman İdeolojisi’nde şu açıklamayı yapar:

İktidara geçmek için mücadele eden her sınıf; hatta eski toplum yapısını bütünüyle ortadan kaldıracak ve hâkimiyet denilen şeyi yok edecek olan proleterya bile, kendi amacını genelin amacı olarak ortaya koyabilmek için, iktidarı ele geçirmek zorundadır. Bunun sebebi, kişilerin sadece kendi özel çıkarlarını gözetmeleridir ve bu özel çıkar onların gözünde, ortak çıkar ile uyusmamaktadır. Bu nedenle, genel çıkar “yabancı” ve “bağımsız” bir çıkar olarak kabul ettirilmelidir onlara; farklı ve ayrı bir “genel çıkar” olarak gösterilmelidir; yoksa kişiler demokraside olduğu gibi; bu iki uç arasında birbiriyle karşı karşıya kalmak durumuna düşerler.³⁰

Marx, *Louis Bonaparte’ın 18 Brumaire’i’inde* ise,

Değişik üretim biçimleri ve varlığın toplumsal koşulları temeli üzerinde, ayrı ve özel biçimlerde teşekkül eden bütün duygular,

²⁸ Aktaran: Brian Morris, *Din Üzerine Antropolojik İncelemeler*. Çev: Tayfun Atay. İmge Yay., İst., 2004. s.71.

²⁹ Terry Eagleton, *İdeoloji*. Çev: Muttalip Özcan. Ayrıntı Yay., İst., 1996. s. 36.

³⁰ Karl Marx-Freiderich Engels, *Alman İdeolojisi*, s.60.

hayaller, düşünme biçimleri ve hayat görüşleri yani, üst yapı yükselmektedir. Bunları bütün bir sınıf, maddi temellerinden ve onlara karşılık gelen toplumsal ilişkiler yaratmakta ve biçimlendirmektedir. Bunları gelenek ve eğitim yoluyla edinen kişi, hareketlerinin gerçek güdülerinin ve başlangıç noktasının bunlar olduğunu sanabilir.³¹

Bu paragraf Marx'ın ideoloji kavramını nasıl özel bir anlamda kullandığını göstermektedir. Düşünceler bir temel ekonomik gerçeği yansıtır ve aşağı-yukarı yanlış temsil ederler; en azından kaynakları açıkça ortaya konmadığı sürece, bunlar, gerçeğin "yutturmaya şekilleri"dir. Davranışlara temel teşkil eden ülkücü güdüler ve nedenler olma nitelikleri ise, sadece, gerçek doğayı oldukça farklı olan bir şeyin görüntüleri ya da belirteleri kılmaktan ibarettir. Pek derinlere inemeyen taraftarlarına geçerli ve zorunlu görünürlerse de bunların zorlayıcı gücü gerçekte asla onların bilinçlerinde bulunmamakta, fakat sınıflarının toplumsal mevkiinde ve ekonomik üretimle olan ilişkisinde saklı kalmaktadır.

Açıkça görüldüğü üzere bu teori Hegel'deki görüntü-gerçek ayrılığı üzerine dayalıdır. Marx'ta üretim güçleri, Hegel'deki "Dünya Tini" gibi, mahiyetlerinden ileri gelen amacı gerçekleştirmek için her türlü hayal ve yutturmacaları yaratmakta son derece ustadırlar; nitekim nasıl Hegel ulusun tininin bir ulusal kültür doğuracağını düşünmüşse, Marx'ın sınıfları da kendilerine uygun olan ideolojileri doğururlar. Ancak bunlar, "düşünme biçimleri ve hayat görüşleri" gibi çok yanıltıcı olabilirler. Boş inançlardan bilime varan geniş bir inançlar ve uygulamalar yelpazesini kapsayabilir ve bir inancın toplumsal sınıf içinde doğduğu veya böyle bir sınıfın özelliğini teşkil ettiği olgusu, bu inancın geçerli veya geçersiz olduğunu göstermez. Marx bütün inançların aynı doğruluk düzeyinde olduğunu veya bütün uygulamaların eşit ölçüde ahlaki olduğunu düşünmemiştir. İdeoloji kavramı Marx'ın hem en verimli hem de en belirsiz ve kötüye kullanılmaya elverişli düşüncelerinden biridir. İnsanların toplumsal mevkilerinin etkisinde buldukları apaçık bir husustur; hatta böyle bir taraf tutucu durumun, onların başka insanların görmezlikten geldiği gerçeği görmelerine yardım ettiği bile doğru olabilir; fakat taraf tutmaların üst üste birikmesinden gerçeğin ortaya çıkacağı düşüncesi bir efsaneden ibarettir. Marx'ın kullandığı anlamda ideoloji, güçlü bir silahtır, fakat Marx'ınki dahil her teorinin maskesi indirilerek özel bir çağrı biçimi olduğu gösterilinceye kadar herkesin eşit güçle kullanabileceği bir silahtır. Bu türlü bir tartışmanın hakemi olabilmek güçtür.³²

Marx'ın toplumsal biçimlenmenin altyapısına verdiği önemde altı çizilmesi gereken önemli bir nokta, Marx öncesi felsefenin genel doğrultusu, belirleyici yönelimi olarak, tinsel alanda devinmesi ve dünyayı bu uğraktan açıklamak istemesidir. Bu yaklaşım, felsefi düşüncenin üzerine öyle bir ağırlıkla yerleşmiştir ki, bu yaklaşımın ciddi, sarsıcı bir

³¹ Karl Marx, *Louis Bonaparte'ın 18 Brumaire'i*. Çev: Sevim Belli. Sol Yay., Ankara, 1993. s. 47.

³² George Sabine, *Siyasal Düşünceler Tarihi*. Çev: Alp Sökmen. Ankara.1969.s. 151

eleştirisine kalkışanlar, bütün güçleriyle vurguyu somut, maddi insansal ilişkilerde tutmak zorunda kalmışlardır. Marx'ın, Hegel diyalektiğinin baş aşağı olduğunu ve kendisinin bunu ayakları üzerine oturttuğunu söylemesi, bu çabanın dile getirilişi olarak kavranmalıdır.

Marx için ideoloji "sahte bilinç" olarak tanımlanmaktadır. Bunlar insanın karşısına soyut bir dünya yaratan her türden felsefi, politik, edebi, dini, ahlaki, hukuki görüşler biçiminde çıkararak insanın gerçek tarihi varlığını soyutlamaya uğratıp, maddi yaşamın karşısına aldatıcı bir dünya koyarlar. Sahte bilicinin kaynağı ise, işbölümüdür. Kapitalist sistemde bu, kendini, "uzmanlaşma" olarak ifade eder. Maddi ve fikri emeğin bölünmesi ile kişi ister istemez belli bir alanın içinde hapsolür. Marx'ın ifadesiyle: ya avcı ya çoban ya da eleştirmendir. Egemen ideoloji ise, maddi üretim araçlarına sahip olanların aynı zamanda fikri hâkimiyetini de ellerinde bulundurmalarıdır. Hâkim fikirler, hâkim olan maddi ilişkilerin düşünsel bir şekilde dile getirilişinden başka bir şey değildir.

Kaynakça

ALTHUSSER, Louis. *Lenin ve Felsefe*. (Çev: Bülent Aksoy/Erol Tulpar/Murat Belge). İletişim Yayınları, 1989, İstanbul.

ALTHUSSER, Louis. *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*. (Çev: Yusuf Alp Mahmut Özışık). İletişim Yayınları, 1989, İstanbul.

CALLİNİCOS, Alex. *Tarih Yapmak*. (Çev: Nermin Saatçioğlu). Özne Yayınları, 1998, İstanbul.

EAGLETON, Terry. *İdeoloji*. (Çev: Muttalip Özcan). Ayrıntı Yayınları, 1996, İstanbul.

MORRİS, Brian. *Din Üzerine Antropolojik İncelemeler*. (Çev: Tayfun Atay). İmge Yayınevi, 2004, İstanbul.

MARX, Karl. *Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı*. (Çev: Sevim Belli). Sol Yayınları, 1993, Ankara.

MARX, Karl ve Freiderich, ENGELS. *Alman ideolojisi*. (Çev: Selahattin Hilav). Sol Yayınları, 1976, Ankara.

MARX, Karl. *Louis Bonaparte'ın 18 Brumaire'i*. (Çev: Sevim Belli). Sol Yayınları, 1993, Ankara.

ÖZBEK, Sinan. *İdeoloji Kuramları*. Bulut Yayınları, 2003, İstanbul.

SABİNE, George. *Siyasal Düşünceler Tarihi*. (Çev: Alp Sökmen). Sevinç Matbaası, 1969, Ankara.

Doğu Batı, Düşünce Dergisi. *İdeolojiler I*. Doğu Batı Yayınları, 2004, Ankara.